

Forskning og utvikling i kulturskolefeltet

IRIS – den doble regnbuen

Elin Angelo, Anders Rønningen og Rut Jorunn
Rønning (red.)

KAPITTEL 5

IRIS-prosjektet og Trondheimspyramiden

Andreas Viken | Fakultet for samfunns- og utdanningsvitenskap, Institutt for lærerutdanning, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet - NTNU

Abstract

The following chapter outlines similarities and differences between two different models in music education in Norway regarding purpose, ideology and practice. The IRIS project has been executed as a regional project in Buskerud, Telemark and Vestfold in the period between 2014 and 2016, with three sub-projects based on region adherence and target groups, the research network IRISforsk and parallel educational measures across the region. The other model, Trondheimspyramiden, is a local model that has grown out of the municipal school of performing arts in Trondheim since its founding in 1973. The common denominator is an ideology where both breadth and depth focused education is present within one education system, where one affects the other. The purpose of this article is to illustrate a co-play between breadth and depth in an organizational pyramid, in two different models. The basis for comparison is data from interviews and public documents. I have presented the three main terms in light of social development theory, organizational theory and skill development theory to contextualize them.

Innledning

Dette kapitlet gir en komparativ beskrivelse av hvordan bredde og fordypning samspiller i to modeller fra kulturskolefeltet: det regionale IRIS-prosjektet og den lokalt situerte Trondheimspyramiden, med tanke på både ideologi, formål og praksis. De viktigste fellesnevnerne for modellene er at de tilbyr både bredde- og fordypning, og at de bygger på et omfattende samspill på flere nivåer: musikalsk, organisatorisk, kompetanse- og nettverksmessig (Hølås, Viken og Waage, 2014). Grunnlaget for sammenligningen er et intervjumateriale fra FoU-prosjektet *Trondheimspyramiden*, gjennomført av Hølås, Viken og Waage i 2014, og et intervju av en nøkkelperson i IRIS-prosjektet fra 2016.

Hensikten med dette FoU-prosjektet var å finne ut hva Trondheimspyramiden kan lære oss om organisering av strykeopplæringen for ungdom i Trondheim (Hølås mfl., 2014, s. 4). For å belyse hva det var som gjorde disse begrepene viktige fra så mange sider som mulig, tok dette prosjektet utgangspunkt i en kvalitativ casestudie med semistrukturerte intervjuer og et sosialkonstruktivistisk vitenskapsperspektiv (Kvale og Brinkmann, 2009; Ringdal, 2013). Respondentene var lærere i Trondheimspyramiden og profesjonelle musikere som har fulgt modellen helt eller delvis i opplæringen sin. Jeg har i denne artikkelen benyttet datamaterialet fra FoU-undersøkelsen, og mitt bidrag til IRISforsk har gått ut på å se på dette, samt prosjektet i seg selv i lys av begrepene ideologi, formål og praksis, for deretter å sammenligne funnene med IRIS-prosjektet.

De to modellene

Under Trondheim Kammermusikkfestival 2015 var en av konsertene på programmet en jubileumsgalla der Kåre Opdal ble utnevnt til ridder av St. Olavs orden for sin innsats for

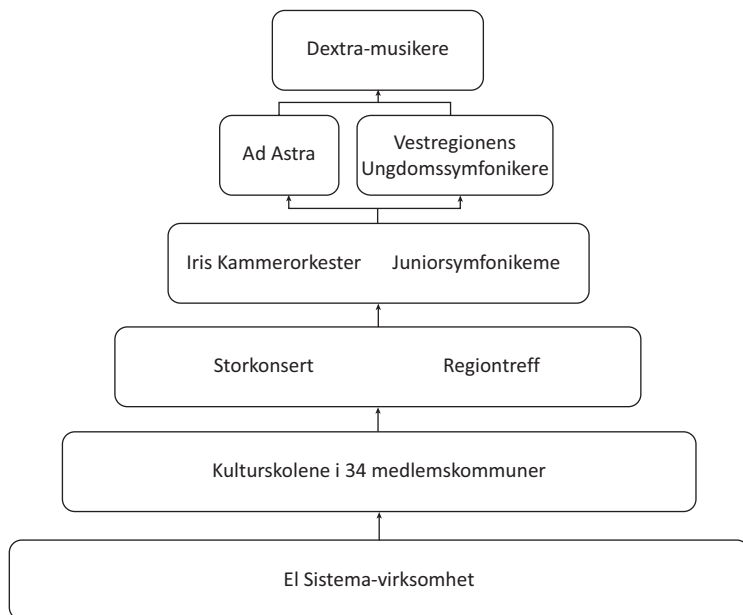
kulturskoleutviklingen i Norge. På konserten ble et helt kulturskolesystem – Trondheimspyramiden – hedret. Store som små optrådte både sammen og etter hverandre på scenen, fra de yngste spirene på minifiolin til tidligere elever som har tatt veien ut i yrkeslivet som musikere. Gallaen het «Jeg kan spille fiolin» etter Opdals minifiolinsang på i alt 13 noter. Det enkle stykket bandt sammen sentrale elementer ved Trondheimspyramiden: bredde- og talentutvikling,¹ og ikke minst ble musikkglede og engasjement synlig. Navnet IRIS er inspirert av den samme sammenbindingen og kommer fra den greske gudinnen Iris, som personifiserer regnbuen, og den anatomiske iris, som definerer øyefargen.

IRIS-prosjektet

Rut Jorunn Rønning beskriver i kapittel 1 i denne antologien IRIS-prosjektets bakgrunn, innhold og omfang, hvor hun reflekterer over og drøfter ulike elementer i prosjektet. IRIS-prosjektet pågikk i tre år mellom 2014 og 2016. Formålet var å gi et løft for musikkopplæringen for barn og unge i Buskerud/Telemark/Vestfold (BTV-regionen). Dette ble gjort i et samarbeid mellom Sparebankstiftelsen DNB ved datterselskapet Dextra Musica og følgende delprosjekter hvor i alt 34 kommuner inngikk i samarbeidet (www.irisprosjektet.no):

- Vestregionens ungdomssymfoniorkester og de berørte medlemskommuner og kulturskoler.
- Sandefjord kulturskole i samhandling med det frivillige musikk-liv i Vestfold- og Grenlandsområdet.
- El Sistema-virksomhet i regi av Norsk kulturskoleråd BTV.

1 Heretter «bredde og fordypning» i tråd med begrepsbruken i rammeplan for kulturskolen, *Mangfold og fordypning* (Norsk kulturskoleråd, 2016).

Figur 1 Læringsarenaene i IRIS-prosjektet fra bredde til fordypning.

Disse tre delprosjektene samarbeidet om rekruttering, bredde- og fordypningstilbud, pedagogisk kompetanseutvikling, erfarings-spredning og formidlingskompetanse i store deler av BTV-regionen. Flere av komponentene i IRIS-prosjektet gikk på tvers av delprosjektene, for eksempel storkonsert, regiontreff, pedagogiske tiltak og prosjekter som Ad Astra². Nettverket av læringsarenaer i prosjektet kan illustreres i følgende modell:

El Sistema oppstod i Venezuela, grunnlagt av José Antonio Abreu i 1975 og har hatt statlig finansiering siden 1976. Systemet lyktes med å bekjempe fattigdom og ungdomskriminalitet ved å få titusener av barn inn i orkestre. Abreus' modell var basert på en grunntanke om at musikk er uvurderlig for sosial utvikling

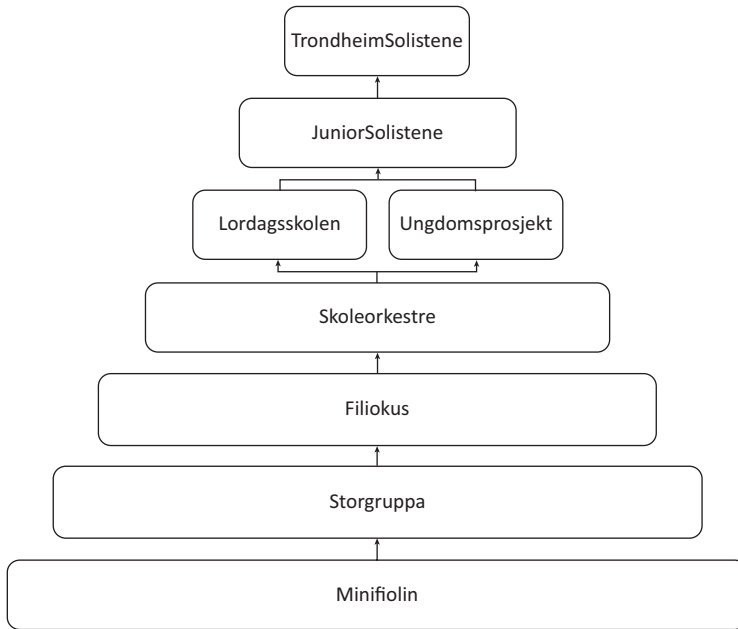
2 Ad Astra er et samarbeidsprosjekt mellom kulturskolene i Sandefjord, Larvik, Stokke og musikklinjen ved Sandefjord videregående skole (SVGS).

fordi den representerer høye verdier innen solidaritet, harmoni og empati. El Sistema-systemet er senere blitt kritisert for konservative holdninger, svært høy grad av disiplinering og konkurranse. Imidlertid er det andre som har uttrykt begeistring for samfunnsverdiene, musikksynet og nettverksbyggingen (Fink, 2016), og systemet har vært en inspirasjon for lignende modeller i flere land. El Sistema Norge oppstod som pilotprosjekt i 2012, der målet var å gi alle barn, uavhengig av bakgrunn og nasjonalitet, muligheten til å lære å spille et instrument gratis. I tråd med Abreus' ideologi om musikk som sosialt verktøy, skal systemet kunne utvikle barns selvtillit, mestringsfølelse og verdighet.

Grunntanken i El Sistema har ligget til grunn for hele IRIS-prosjektet. Det at elevene skal spille sammen på alle nivåer, med tilpassede stemmer slik at de helt ferske kan spille sammen med de mest erfarne. Det har også vært lagt vekt på at elevene har kunnet ha med lærere fra forskjellige regionale El Sistema-aktiviteter til fagdager, for å skape en felles arena for de lærerne som ellers ofte jobber mest på egen hånd. Utover dette har det vært arrangert regiontreff, både for El Sistema-orkestrene og de eksisterende ungdomsorkestrene. Aktiviteter på tvers av delprosjektene var en av forutsetningene for prosjektet, og så mange som mulig av både elever og lærere i de inkluderte kommunene fikk tilbud om å delta.

Trondheimspyramiden

Trondheimspyramiden er et systematisk og bredt opplærings- og utdanningssystem for strykere i Trondheim. Systemet blir kalt *Trondheimspyramiden* fordi det går fra en bred bunn i minifolinopplegget i 4–5-års alder, helt til spissen som peker inn i kammerorkesteret TrondheimSolistene i voksen alder (Hølås mfl., 2014, s. 4–5; Oddane og Wennes, 2015). Dette kan illustreres slik:

Figur 2 Læringsarenaene i Trondheimspyramiden fra bredde til fordypning.

Minifiolin er begynnerfasen for de aller yngste som begynner i kulturskolen, helt ned til 4–5 år, med oppmøte tidlig om morgenen med en foresatt før de drar i barnehagen. Storgruppa er en samling nybegynnere i aldersgruppen 7–8 år, med oppmøte én gang i uken, og Filiokus er et rekrutteringsprosjekt til skoleorkestrene rundt omkring i bydelene. Skoleorkestrene styres av ivrige foreldre og ildsjeler i samarbeid med kulturskolen. Disse er for de elevene som ønsker noe mer enn fiolinundervisningen på kulturskolen, og er – avhengig av antall medlemmer i hvert enkelt orkester – inndelt etter alder og nivå. Lørdagsskolen er et tilbud ved kulturskolen for de aller mest motiverte elevene, hvor de må gjennom et prøvespill før de kan begynne. De får musikkteoriundervisning, utvidet undervisningstid og trening i å spille kammermusikk og i symfoniorkester. De som ikke ønsker å delta på Lørdagsskolen, kan

få tilbud om å delta på et mindre omfattende Ungdomsprosjekt. JuniorSolistene er et kammerorkester i TrondheimSolistenes regi og utgjør spissen av pyramidemodellen sammen med disse.

Forskjeller og likheter

Dette avsnittet beskriver visjoner, mål og prioriteringer som ligger til grunn i de to modellene. I begge modellene er det tydelig at de sosiale aspektene gis stor vekt, både administrativt og pedagogisk. I sosiale praksiser blir kunnskap konstruert gjennom praktiske aktiviteter hvor flere samhandler (Skaalvik og Skaalvik, 2013), og læringen blir til som et resultat av interaksjon sammen med andre, for eksempel gjennom en dialog hvor elevene oppnår eller finner ut noe sammen som de kanskje ikke ville kommet frem til på egen hånd.

Ideologi

I sosiokulturell læringsteori, basert på Vygotskijs tenkning, blir læring betraktet som et sosialt fenomen hvor all menneskelig aktivitet skjer i sosiale og kulturelle sammenhenger (Vygotskij, Kozulin, Hanfmann og Vakar, 2012). Omverdenen blir tolket for oss gjennom samspill med andre i kulturen vår. Kulturen vi lever i bestemmer hva og hvordan vi lærer om verden, hvilke holdninger som er viktige og hvilke ferdigheter som fremmer disse holdningene. Relasjoner, interaksjon, samspill og gruppeprosesser anses derfor å være essensielt for læring. Vygotskij mfl. (2012) hevder videre at interaksjon med mennesker som er på et høyere utviklingstrinn, er det som gir de beste utviklingsvilkårene.

Et viktig aspekt ved IRIS-prosjektet har vært å skape samhandlings- og samarbeidsarenaer mellom de forskjellige delprosjektene og delprosjektlederne. Mange av de involverte lærerne er ansatt i deltidsstillinger med lave stillingsprosent, og det har krevd en del ekstra ressurser å samle dem og få til felles prosjekter på tvers

av delprosjektene. Blant annet til oppfølgingsansvar for de store arrangementene, for eksempel IRIS Kammerorkester som har oppstått underveis, og som nå er i gang med sitt andre prosjekt. Totalt sett har den samlede virksomheten ført til en del arbeid utover den ressursen som har vært tilgjengelig, som ikke nødvendigvis har vært tildelt noen konkrete roller. Med andre ord finnes det et bredt og visjonært engasjement for prosjektet, som gjør at flere tar på seg oppgaver og ansvar som det ikke nødvendigvis finnes ressurser til.

På samme måte synliggjorde intervjuene i Trondheimspyramiden lignende engasjement. Visjonen og engasjementet for verdiene var tydelig, især ved at alle intervjuobjektene trakk frem Kåre Opdal. De uttalte seg som videreformidlere av hans budskap om at alle mennesker er musikalske og skal få et musikktilbud. Dette tilbudet skulle være best mulig, rimeligst mulig for brukerne – og for flest mulig. Dette er en ideologi som er gjennomgående både for IRIS-prosjektet og Trondheimspyramiden: Alle som vil, kan få drive med musikk og få muligheten til å utvikle seg opp til et profesjonelt nivå.

Nettverksbyggingen i oppstartsfasen ble omtalt som essensiell for å oppnå kommunikasjon og samarbeid, hvor personer med lignende ideologi ble mobilisert (Asbjørg Haugan, Bjarne Fiskum, Harry Rishaug, Sven Olav Lyngstad mfl.). I begge modellene har ønsket vært å oppnå nettopp et bevisst og målrettet samarbeid mellom mennesker over tid, og i FoU-prosjektet er det mange uttalelser som peker på at «visjonærvirksomhet» var en avgjørende faktor for å oppnå dette: «Han visste hvem han skulle spille på. Han rekruterte de fire første undervisningsinspektørene [...] folk som brant for de samme ideene som han selv [...] Han plukket inn eksperter fra ulike områder og var veldig flink til å få til komplementære former for kunnskap» (Torild Oddane om Opdal). Et oppfølgingsspørsmål til Rønning bekreftet dette også for IRIS-prosjektets del. Spørsmålet: «[...] i virksomheten med å samle delprosjektene og prosjektlederne, har du måttet gå mye utover den ressursen du har

hatt tilgjengelig til å arbeide med dette?», ble uten videre besvart med et raskt «Ja!». Vi kan altså si at det samme visjonære engasjementet, basert på en forestilling om at alle barn har rett til gode arenaer for musikkutvikling fra nybegynner og til profesjonell, altså den samme ideologien, ligger til grunn for begge kulturskolemodellene. Engasjement fra lærerne og ledelsen fører til at modellene blir videreutviklet, og at lærerne streber etter å gi et tilbud som er mest mulig tilpasset den individuelle elevens utviklingsmessige og kulturelle forutsetninger.

Allerede i begynnelsen av FoU-prosjektet så vi en tydelig vektlegging av aldersblanding i eksisterende litteratur, hvor beskrivelsen av en underskog som grobunn for voksende trær ble brukt som metafor på et system hvor bredde og fordypning har like stor vekt. Kunstnerisk leder for JuniorSolistene og leder for Trondheim Kammermusikkfestival forteller om sin opplevelse av denne aldersblandingen: «[Vi] lærte like mye av hverandre som av lærerne. [Vi ble] inspirert av de som fikk til litt mer, de som var eldre; vi prøvde ut ting sammen hele tiden» (Waagen, 2012, s. 124). I et av intervjuene med lærere i Trondheimspyramiden kom det også frem at sosialisering gjennom konsertering er særlig viktig det første året: «Da lærer elevene å stå pent, de blir spente og føler at 'nå gjelder det!'. Ved spørsmål om bruken av profesjonelle musikere fra Dextra Musica i prosjektet, spesielt i IRIS Kammerorkester, svarte Rønning:

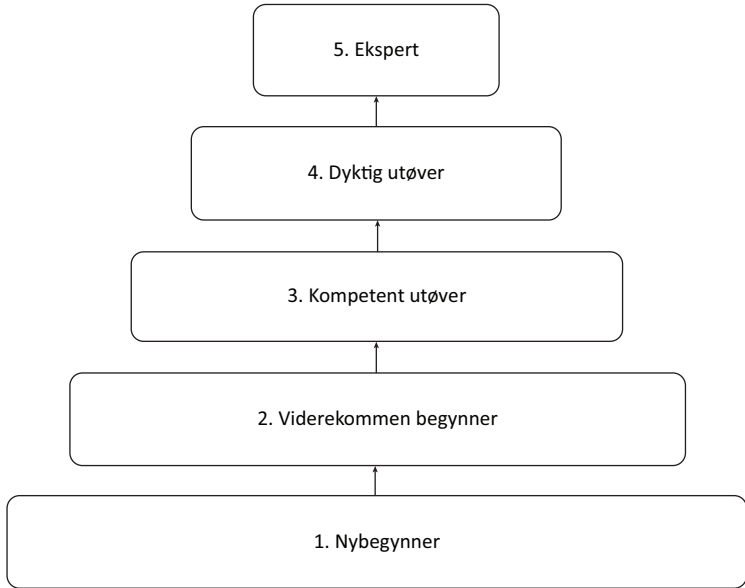
«Det jeg synes er spesielt fint å kunne dra frem, er IRIS Kammerorkester som et eksempel på hvordan det har vært jobbet, fordi det har vært en [...] bevisst bruk av unge Dextra-musikere. De som er unge, men som har et veldig høyt nivå [...] er i samspill med kulturskoleelever som ligger på et lavere nivå og er litt yngre. Det har vært helt utrolig fint å se nærheten i alder, beundringen kulturskoleelevene får til Dextra-musikerne og omsorgen og ansvaret til Dextra-musikerne, og hvor godt det fungerer.»

Dette er i tråd med sosiokulturell læringsteori, hvor kunnskap sees konstruert gjennom samhandling. Ved å samhandle med andre får elevene holdninger, ferdigheter og kunnskap om musikk som de ikke hadde fått på egen hånd. De forskjellige formene for samspill og gruppeundervisning som tilbys i kulturskolemodellene, åpner for mange slike læringsarenaer, hvor det sosiale og musikalske læringsutbyttet er stort. Gjennom samspill er elevene aktive, de spiller på instrumentet og blir vant til å jobbe i team, trener sin oppmerksomhet gjennom å se og høre på de andre elevene, samtidig som de opplever viktigheten av sitt eget bidrag.

Formål

Bredde- og fordypningstilbud i kulturskolen handler om å la individet utfolde seg. Med fordypning investeres mer tid, og det stilles høyere krav til læringsutbytte, mens bredde skal være for så mange som mulig, og på en så rimelig måte som mulig for brukeren. Det er en tydelig sammenheng mellom disse. Gjennom å gi flere et grunntilbud, kan også flere talenter bli oppdaget, og høyere krav til læring og nivå i et fordypningssystem kan igjen motivere til bred rekruttering ved at det oppstår rollemodeller som er synlige for bredden. Hubert L. og Stuart E. Dreyfus' (1988) modell for ferdighetsutvikling belyser målene i de ulike nivåene og tydeliggjør overgangen mellom bredde og fordypning:

Gjennom gruppeundervisning, kammermusikk og skoleorkester er målet å skape et sosialt orkestermiljø. Orkestererfaring allerede fra elevene er unge, blir vektlagt i Trondheims pyramiden, og allerede i det andre året spiller elevene i orkester. Et av intervjubjektene i FoU-prosjektet sa at det er en intensjon om å tilby undervisning i elevenes nærmiljø, men etter hvert vil de med spesiell interesse også møte likesinnede fra andre bydeler. Videre er det etablert prøvespill til Lørdagsskolen, hvor det blir vektlagt at det

Figur 3 Tilpasset modell for ferdighetsutvikling i pyramideform³

skal være en god, trygg og lærerik opplevelse. I IRIS-prosjektet er det ikke prøvespill til IRIS Kammerorkester, noe som gjør at møtet mellom likesinnede elever kan skje tidligere. Her er det en klar intensjon i begge modellene om å la nivåene i ferdighetspyramiden møtes. Flere av intervjuobjektene i FoU-prosjektet snakket mye om vektleggingen av trivsel i Trondheimspyramiden. Barna skal ha det gøy med lek som stimuleres gjennom undervisningsstoff som er artig å synge, artig å spille og artig å høre på. Med lek og variasjon i fokus kan lærerne holde konsentrasjonsnivået oppe og motivere til mye spilling i løpet av en time. Lek er en faktor i sosiokulturell læring som ikke er hovedsaken her, men som det kan være interessant å forske på i forbindelse med bredde og fordypning.

I begge modellene har det blitt jobbet målrettet med å opprette gode nettverk og forbindelser for å oppnå nær kontakt mellom nivåene i

³ Figurtittel forfatters oversettelse, inspirert av Dreyfus og Dreyfus (1988, s. 22–24)

ferdighetsutviklingsmodellen. Gruppeundervisningen og orkestrene skal fungere som praksisfellesskap hvor elevene deltar over lengre perioder. For enkelte elever vil dette foregå gjennom hele musikkopplæringen og et helt utdanningsforløp. I JuniorSolistene og IRIS Kammerorkester er det en bevisst tanke at det skal oppstå en yrkes-sosialisering, hvor både eldre medelever og profesjonelle musikere fungerer som kyndige rollemodeller i det øvre sjiktet av pyramiden.

Praksis

For å sette nettverksbygging som suksessfaktor for realiseringen av en ideologi i en relevant kontekst, belyser jeg nettverkene og strukturene omkring praksisen i en organisasjonsteoretisk referanseramme. Aakerøe (1997) sier at organisasjoner er bevisste og målrettede samarbeid mellom mennesker over tid, og de er gjerne hierarkisk oppbygd med over- og underordnede i pyramideform. I både bredde- og fordypningsbegrepet, ferdighetsutvikling og organisasjonsteori er denne pyramideformen sentral, og det er med bakgrunn i denne sammenhengen at begrepet *kulturskolemodell* er tatt i bruk. De ulike kulturskolene har interne makt-, ansvars- og innflytelsesnettverk i både spisse og flate pyramider, men kulturskolenes mål om å tilby bredde og/eller fordypning gjør at de danner samarbeidsnettverk mellom flere organisasjoner i omgivelsene sine.

For å skape nettverk for kommunikasjon og samarbeid finnes det flere slike forbindelser i de to modellene. I begge modellene foregår det også kontinuerlig nettverksbygging mot bystyrer, Norsk kulturskoleråd, Kulturrådet og ikke minst lærerne og ferdighetsnivåene dem imellom. Nettverkene går på kryss og tvers for å skape et helhetlig undervisningstilbud, noe Oddane la vekt på i sitt intervju:

«Med tanke på forskningen i næringslivet, dette her med at skal man bli god til noe, så må man samarbeide med andre bedrifter, [for] det er ingen som kan bli gode alene. Hele Trondheimspyramiden og

undervisningsopplegget, det er jo et kjempestort nettverk av både det som skjer i kulturskolen med kulturskolelærere som er ansatt, men også med det som foregår utenfor [...]»

Den viktigste strukturelle forskjellen mellom modellene er omfanget. Mens IRIS-prosjektet foregår på et regionalt nivå i en fastsatt periode, er Trondheimspyramiden en lokal modell som har vært i drift siden 1973, hvor én undervisningsinstitusjon, Trondheim Kommunale Kulturskole, utgjør den største seksjonen. Det kan imidlertid bli interessant å følge med på hva som skjer i kjølvannet av IRIS-prosjektet; hvor mye av aktivitetene og organisasjonen som vil bestå. Dette vil avhenge av om kommunene og andre aktører går inn med midler for å sikre videre drift. Begge modellene har store ressursbehov. IRIS-prosjektet har vært avhengig av samarbeidsavtaler, mens Trondheimspyramiden hovedsakelig er en del av den kommunale kulturskolens budsjett, med stor grad av foreldreengasjement gjennom bydelsorkestrene.

Trondheimspyramiden er geografisk så komprimert at det er en viss samlokalisering, noe som gjør at de forskjellige ferdighetsnivåene møtes i felles lokaler og deltar på hverandres arrangementer. Dette er ikke like enkelt å få til i et regionalt prosjekt. Hvorvidt denne faktoren er et suksesskriterium, har vært diskutert for Trondheimspyramidens del (Hølås mfl., 2014). Det at IRIS-prosjektet og Trondheimspyramiden har så mange fellesnevner, men skiller seg fra hverandre i forhold til grad av samlokalisering, gir en variabel det er mulig å kontrollere i videre forskning og undersøkelser.

Oppsummering

I dette kapitlet har jeg sett på kulturskolemodeller, IRIS-prosjektet og Trondheimspyramiden i forhold til ideologi, formål og praksis. Om Trondheimspyramiden er det tidligere konkludert med at

modellen kan ha overføringsverdi til andre steder og opplærings-systemer, for eksempel innen idrett, kunst og akademia (Hølås mfl., 2014). Dette vil også kunne være tilfelle for IRIS-prosjektet, og noe av formålet med å sammenligne disse to modellene i denne artikkelen har vært å motivere til videre samarbeids- og nettverksbygging, ikke bare i kulturskolemodeller som dette, men også *mellom* dem. I sammenligningen har jeg belyst sentrale faktorer som kan være suksesskriterier når målet er å tilby bredde og fordypning. Jeg har forsøkt å vise hvordan bredde og/eller fordypning er sammenfiltret, og at dette speiles både i praksis, i formål og ideologi.

De tydeligste likhetene mellom modellene er det bakenforliggende visjonære engasjementet som overgår knapphet på tids- eller økonomiske ressurser, utstrakt bruk av samspill, men samtidig med mulighet for individuell oppfølging når ferdighetsnivået tilsier det, samt et målrettet fokus på samarbeidsnettverk for ledere og pedagoger.

Referanser

- Aakerøe, K. (1997). *Samspill i organisasjoner: om utvikling og bruk av menneskelige ressurser i organisasjoner*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Dreyfus, H.-L., Dreyfus, S.-E. og Athanasiou, T. (1988). *Mind over machine : the power of human intuition and expertise in the era of the computer*. New York: Free Press.
- Fink, R. (2016). Resurrection Symphony: El Sistema as Ideology in Venezuela and Los Angeles. *Action, Criticism, and Theory for Music Education*, 15(1).
- Hølås, L.-M., Viken, A. og Waage, S. (2014). *TrondheimsPyramiden*. FoU. NTNU. Trondheim.
- Kvale, S. og Brinkmann, S. (2009). *Det kvalitative forskningsintervju* (2. utg.). Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Norsk kulturskoleråd (2016). *Rammeplan for kulturskolen : mangfold og fordypning*.

- Oddane, T. og Wennes, G. (2015). Ledelse for læring i et ekspertmiljø. I E. Angelo og A.-B. Emstad (red.), *Ledelse for læring i mulighetenes skole: skoleledelse i skjæringsfeltet mellom allmenndanning og talentutvikling*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Ringdal, K. (2013). *Enhet og mangfold: samfunnsvitenskapelig forskning og kvantitativ metode* (3. utg.). Bergen: Fagbokforlaget.
- Skaalvik, E.-M. og Skaalvik, S. (2013). *Skolen som læringsarena : selvpåfatning, motivasjon og læring* (2. utg.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Vygotskij, L.-S., Kozulin, A., Hanfmann, E. og Vakar, G. (2012). *Thought and language* (revidert og utvidet utg.). Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Waagen, W. (2012). Intervju med fiolinist og kunstnerisk leder for Trondheim kammermusikkfestival – Sigmund Tvette Vik. I W. Waagen (red.), *Musikkopplæring i 100!* (s. 123–129). Trondheim: Schrøderforlaget.

Nettkilder

www.irisprosjektet.no